

ПЪТЯТ НА ЖИВОТА
Учението
на древноегипетските мъдреци

София, 2011

Всички права запазени. Нито една част от тази книга не може да бъде размножавана или предавана по какъвто и да било начин без изричното съгласие на „Изток-Запад“.

© Емил Бузов, автор, 2011

© Издателство „Изток-Запад“, 2011

ISBN: 978-954-321-.....-.....

Емил Бузов

ПЪТЯТ НА ЖИВОТА

Учението
на гревноегипетските мъгреци

Съдържание

Предговор.....	7
Увод.....	11
Въведение.....	13
Поученията като жанр на древноегипетската литература	15
Поучение на Птаххотеп.....	109
Поучение на Ани.....	125
Поучение на Аменемопе	139
Каталог на представителите на жанра.....	155
Бележки	214
Списък на съкращенията	229
Подбрана литература.....	231

ПРЕДГОВОР

Цивилизацията на древните египтяни е очаровала и продължава да очарова всеки, който се докосва до изумителните ѝ постижения и паметниците, възплътили в себе си непреходността на времето и гениалността на човешкия дух. Често отправяните въпроси на всеки, който е зърнал пирамидите в Гиза или ювелирното съвършенство на най-дребното украшение от гробницата на Тутанхамун, са насочени към търсенето на отговора как е възможно да бъдат постигнати толкова съвършенство и прецизност, с какви технически средства е създаден въпросният артефакт. И също толкова често срещан е отговорът на професионалните египтолози, че това е възможно не чрез технологичното развитие и използване на неизвестни днес технически възможности, колкото посредством силата на духа, старанието, търпението, любовта към красивото и силната мотивация на създателите на египетската цивилизация. Днес можем да видим техните оживели лица от статуите в Каирския музей, с очи от планински кристал и слонова кост, които внимателно „съзерцават“ посетителите... казвам „съзерцават“, защото където и да застанете в залата, имате чувството, че погледите на тези замръзнали за времето лица излъчват меката светлина на просветлението и гледат към вас. Но нима само лицата на немите свидетели на великолепието на древната цивилизация са достъпни за нас? За щастие са запазени и техните думи, словата, които разказват за това какъв трябва да бъде човек, как да се държи към хората, които имат власт, и към хората, които зависят от него, как да изгради семейството си, как да се научи да контролира сърцето си (съзнанието), за да посрещне предизвикателството на утрешния ден... С други думи, днес разполагаме с отговора на това как са постигнати чудесата на египетската цивилизация, разбирайки по-добре мислите, ценностите и светогледа на нейните строители.

Поучителните текстове, които са в центъра на тази книга, са създавани през различни периоди на древноегипетската история. В настоящия труд са поднесени преводите на трите най-дълги, най-известни и най-представителни произведения на жанра – „Поучение на Птаххотеп“, „Поучение на Аменемопе“ и

„Поучение на Ани“. Те рисуват картината на социалния живот в Древен Египет в периода на Старото и на Новото царство, с което се превръщат и в свидетелство за промените, настъпили в египетското общество за повече от хилядолетие.

Преводът на подобни текстове, написани на език, толкова чужд и неразбираем за съвременния читател, е нелека задача. В много случаи намирането на подходящи еквиваленти при превода е невъзможно. Изследвателят на текста успява да навлезе в разбирането си за смисъла на това, което прочита в древните папируси, увеличаващите му се познания по древноегипетските езици го въвличат в друга ментална система, разкриват му други закони и смисли, но когато добитото с много труд знание трябва обратно да бъде преформулирано на съвременен език, се оказва, че става все по-трудно. Като събудването от дълбок сън, в който човек е съзрявал завладяващи светове, но когато се е събудил, споменът за тях се е изплъзнал и е останало само чувството за безпокойство и пропуск.

Поученията в книгата са били изследвани от множество автори, превеждани са цялостно или частично на основните европейски езици, съществува обилна литература, посветена на тяхното изследване. Радостен факт е, че сега за първи път на български език се появява цялостен превод с коментар на тези текстове, резултат от дългогодишните изследвания на автора по темата и естествено продължение на неговия дисертационен труд върху жанра на древноегипетските поучения. Трябва да се отбележи, че в много случаи в преводите на Емил Бузов има нови аргументирани интерпретации на трудни пасажии, които са принос към по-доброто разбиране на текста и отхвърлят някои дълго пренасяни от книга в книга неточности. Преводите се придържат към изказа, словоредата на оригинала, доколкото е възможно, като отделят специално внимание на съществуващите египетски термини. Коментарите и пълната библиография са изключително ценни и са възможност за всеки заинтригуван читател да продължи напред. В този смисъл настоящият труд е постижение и за установяващите се традиции на египтологията у нас.

Древноегипетските поучения биха привлекли интереса не само на любителите на древността и Древен Египет. В съвременния объркан свят, където потребителската и корпоративната култура, медиите и рекламата формират светогледа на постмо-

дерния човек, изконните човешки ценности все повече са изгласквани от ежедневието ни. Погледът към света на древните египтяни, описан в техните напътствия за правилен живот, би имал освежаващ ефект върху разбирането ни за самите нас и света, в който живеем. До нашия устремен към все по-новото и все по-лаком да задоволява прогресивно нарастващите си потребности свят, над който е надвиснала сянката на разрушението и хаоса, можем да поставим друга картина на света, обрисувана от древноегипетските мъдреци и пророци – на свят, обърнат към миналото и традицията, към Бога и началата на света, подреден според принципа на хармонията в космоса, наречена от древните „Маат“. Свят, в който човек има отредено място, което трябва да открие, за да намери спокойствие и радост в дните си, прекарани на земята.

Със сигурност можем да научим много от отново зазвучащите гласове на древните мъдреци. Ще приведа само един пример – сентенция за онова, което е най-ценно в човешкия живот. На едно място в своето „Поучение...“ мъдрецът Птаххотеп се обръща към своя син (ученик), съветвайки го: *Следвай сърцето си във времето на твоето съществуване!*

Така тези текстове, създадени преди хилядолетия, ни показват и друго – колко еднакви, независимо от културата, езика и историческата дистанция можем да бъдем, а следователно и ни помага да разберем по-добре кое е онова, което ни прави човеци.

Теодор Леков

УВОД

Съвременният човек е свикнал да възприема Древен Египет като съчетание от грандиозни каменни строежи, мистериозни погребални практики и множество храмове, посветени на различни божества със странен вид. Зашеметени от мащабните свидетелства, останали от тази отдавна изчезнала култура, често забравяме да обърнем внимание на човека, който стои зад тях. Древните обитатели на Нилската долина се обрисуват най-вече като опитни земеделци или вглъбени каменоделци. Издигането на една пирамида или построяването на храм обаче се дължи не само на трудолюбивите ръце на строителите или на опита, натрупан през поколенията от архитектите. То е резултат на добра държавна организация и преди всичко на изградена ценностна система и светоусещане.

Общоприето е схващането, че философията (любовта към мъдростта) възниква в Древна Гърция. Но хилядолетие и половина преди Сократ да зададе своя въпрос „Как да живее човек?“, древните египтяни са се опитали да намерят смисъла на живота и как той трябва да бъде изживян. Техните търсения не водят началото си от формулиране на философски въпрос. Опитите им да намерят модела, който да покаже правилното поведение в обществото, се съдържат в група текстове, известни в науката като Поучения. Тези произведения, създадени от времето на Старото царство до Гръко-римския период, изразяват желанието да се предаде натрупаната мъдрост на бъдните поколения. За този период от историята на Древен Египет са запазени около двадесетина текста, които се характеризират с общи, специфични сюжетни и стилови особености, което ги отличава от останалите произведения на древноегипетската литература. На базата на някои формални белези, като заглавие, наличие на автор, адресант на текста, съдържание, общи идеи и др., съвременните изследователи на египетската литература ги поставят в отделен жанр. Поученията са най-ценният източник за възстановяване мисленето на древните египтяни и са първият документиран опит на човека да разбере своето място в света и да изгради ценностна система, по която да се ръководи цялото общество.

В настоящата книга ще бъде направен опит да се изведат основните постулати на древноегипетския светоглед на базата на тези текстове. За да се задоволи любопитството на читателя, във втората част на книгата са представени в превод три от тези текстове, които са най-добре запазени. Преводът е по-скоро литературен, отколкото буквален, с цел да се постигне по-добро разбиране. Древноегипетският език е съвършено различен от съвременните езици – това е причината тези текстове и мъдростта, вложена в тях, да остават все още слабо популярни. С откриването на ключа за четенето на египетския език през 1822 г. тогавашните изследователи на древността са сигурни, че в рамките само на няколко години ще успеят да разберат всички загадки, които египетските текстове крият. Това обаче се оказва непосилна задача, тъй като текстовете са изпъстрени с множество трудно разбираеми пасажии и непреводими на съвременните езици термини. За да бъде разбран текстът, е необходимо да бъде изследван светът, в който са живели древните египтяни, и цялата понятийна система, в която тези термини функционират. Често срещаната напоследък представа, че всички хора, във всяко време мислят по един и същи начин, е невярна по отношение на Египет. Въпросите, които си задава човек, са еднакви, но отговорите, до които достига, са много различни! Надеждата на автора е да успее, доколкото това е възможно, да обясни ценностната система на древноегипетското общество чрез основните термини, с които е обрисуван идеалният живот. Живот, който е предпоставен от Твореца, живян и описан от предците.

В книгата е използвана транслитерация вместо йероглифика за спестяване на място. Изворът, откъдето е взет текстът, е отбелязан в квадратни скоби. Транслитерацията следва правилата на т.нар. школно четене. В превода на трите произведения са посечени редът и страницата на папируса за лесно сравнение с оригинала. В скоби са добавени думи за пояснение или благозвучие на български език.

Настоящото изследване е част от докторската дисертация на автора, написана под вещото ръководство на проф. Сергей Игнатов, доктор на науките, и доц. д-р Теодор Леков, защитена през 2008 г.

ВЪВЕДЕНИЕ

Литературните текстове, които можем да причислим към поученията, се срещат от началото на Старото царство (III династия) или ок. 2686 г. пр.Хр. до края на Новото царство (XX династия) или ок. 1069 г. пр.Хр. Макар и писани по различно време, поученията се характеризират с общи представи и идеи, които се разясняват и коментират в отделните текстове. Както ще видим, всички произведения се ръководят от една обща цел и са едно неделимо цяло. Желанието на авторите на тези произведения да станат част от традицията на писане на поучения ги е карало да формулират творбите си по определени критерии. Дългата традиция на съществуване на тези текстове ни дава възможност да проследим промените, които настъпват в мисленето и интерпретацията на явленията в света, през отделните периоди на историята на Древен Египет. Наистина, от времето на Старото царство до края на Империята (Новото царство) голяма част от представите на древните египтяни остават статични и непроменени. Но наред с това се наблюдава тенденция към промяна в ценностната система. Явлението е характерно най-вече за времето на Новото царство, когато личната човешка отговорност взема връх над служенето на царя – феномен, който е засвидетелстван в поучителните текстове.

При изследването на произведенията на древноегипетската литература трябва да бъдат отчетени някои основни ръководни принципи и предпоставки. На първо място това е уникалността на древноегипетската държава, обществената среда, където тази литература е създадена. Изследването на миросгледа и ценностната система на древните египтяни не може да се осъществи, без да се отчете водещата роля на обществото. Според египетските представи светът, който е описан в поученията, е творение на божеството, което го е сътворило по собствено желание. Начело на сътворения свят стои цар, който е син на Твореца и по своята природа не се отличава от него. Замислите на владетеля са плановите на самия Творец. Заповедите, които царят издава, са според волята на божеството. То присъства в сътворения свят, като обитава съградените от човека храмове. С други думи, обикнове-

ният човек живее в свят, изпълнен с божественост. Той получава нареждания от своя началник, той от неговия, но в края на тази верига те произлизат от царя, следователно са замислите на Твореца. Човекът е творение на бога и е отговорен със своите действия за ежедневното пресътворяване на света. Той свободно може да контактува с божествата в култовите постройки.

Съществена предпоставка за изследването е и силата на традицията в Египет. С право можем да наречем културата на Древен Египет най-консервативна. Основни принципи и вярвания съществуват в продължение на хилядолетия, без да се променят съществено. Едновременно с това, възникналите нови идеи и образи се враждат към старите и стават част от културната памет. С времето старите идеали не се забравят, а се надграждат и видоизменят, с цел да се покаже тяхната същина. Именно в такава културна рамка са създадени поучителните текстове.

ПОУЧЕНИЯТА КАТО ЖАНР НА ДРЕВНОЕГИПЕТСКАТА ЛИТЕРАТУРА

Разделянето на древноегипетската литература на жанрове е съвременен опит да се структурират произведенията ѝ. Както справедливо отчита Р. Паркинсън, жанровете на египетската литература не се покриват със съвременното жанрово деление на епос, трагедия, комедия и т.н.¹ Според него дори самият термин „жанр“ е проблемен от гледна точка на древноегипетската литература, защото не съществува абсолютна кореспонденция между отделните древни култури и съвременната представа за литература. В българското литературознание под термина „жанр“ се разбира „разновидност на творчески постижения, отличаващи се с типологически родови черти и с индивидуално своеобразие“². Въпреки че до голяма степен древноегипетските произведения не отговарят на термина „жанр“ от Класическата епоха (Аристотел – „Поетика“), това не означава, че в Древен Египет не съществува концепция за смислово (или жанрово) обединение на група текстове под общ знаменател на базата на формални белези³.

Понастоящем се смята за общоприето, че древноегипетската литература има три основни жанра: лирика, разказ (наратив⁴) и поучения⁵. Остава спорен въпросът за определянето на биогра-

¹ R. Parkinson. *Types of Literature in the Middle Kingdom*. in: *History and Forms*. (ed.) Antonio Loprieno. Leiden – New York – Köln. 1996, 297.

² И. Богданов. *Енциклопедичен речник на литературните термини*. С. 1993, 129.

³ J. Baines. *Interpreting Sinuhe*. JEA 68 (1982), 36.

⁴ Обикновено за наративни текстове се смятат тези, които в началото на изказването си започват с глагола *sdd* „разказване, говорене“. Въпреки това съществуват редица изключения, които показват, че използването на този глагол не може да се счита за сигурно доказателство за причисляването на едно произведение към наративния жанр. Сравни с „Песен на арфиста“ на Интеф 6, 6–7, където е използван *sdd* за начало на поучителен текст.

⁵ J. L. Foster. *Literature*. in: *Oxford Encyclopedia of Ancient Egypt*. vol. 3. Oxford 2001, 300.

фичните текстове. Според някои изследователи те са първият ясно обособим жанр на литературата⁶, докато други считат, че те не се вписват в съвременната представа за литература. Допълнителна трудност създава т.нар. дифузия на жанровете – термин, който описва наличието на определени части в някои произведения, които спадат към различен жанр в сравнение с останалата част на текста. Типични примери в това отношение са биографиите на Уни и Хархуф от Старото царство, при които наред с характерния за биографиите маниер на изразяване се съдържа и наративен елемент⁷. В жанра на Поученията също се среща тази „дифузия“. Най-характерният представител на това явление е „Поучение на Хети“, известно още като „Сатира на професиите“. Началото на текста може да се причисли към наративния жанр, докато втората половина отговаря на всички белези на поучението.

В трите основни жанра на древноегипетската литература съществуват множество подгрупи или поджанрове. Според повечето изследователи поджанр на поученията са т.нар. „песимистични работи“, в които влизат пророчества („Пророчество на Неферти“), оплаквания („Жалбите на Ипувер“, „Спорът на разочарования със своето Ба“, „Оплакването на Хахеперрасенеб“, „Песните на арфиста“) и произведения с неясен характер („Красноречивият жител на оазиса“). Поученията и „песимистичните“ текстове се наричат от съвременните изследователи с общ термин: „дидактични произведения“ или „дидактична литература“. Според Р. Паркинсън⁸ основната разлика между двете групи текстове е ключовата дума, на която те отговарят. За същинските поучения тя е *sb3*, докато за спекулативни-

⁶ Miriam Lichtheim. *Ancient Egyptian Autobiographies Chiefly of the Middle Kingdom. A Study and an Anthology.* OBO 84, Universitaetsverlag Freiburg Schweiz, Göttingen, 1988, 5.

⁷ Примери за „смесване“ на няколко жанра в едно произведение има и сред произведенията, които спадат към наративния (разказен) жанр. Типичен пример е „Приказката за Синухе“, в която наред с основния наративен дискурс се срещат елементи на епистоларната литература (писмото на царя и отговорът на Синухе), както и лирични части („Песен на победата“, след като Синухе надвива „героя“ от Ретену). Подобен е случаят и с „Красноречивият жител на оазиса“, както и „Приказката за пастира“ с вмъкнатото заклание (II. 14–22).

⁸ R. Parkinson. *Types of Literature in the Middle Kingdom.* in: *History and Forms.* (ed.) Antonio Loprieno. Leiden – New York – Köln. 1996, 303–304.

те работи е *mhi* 'take thought for'⁹ или *nk3* „meditate“¹⁰. В това изследване приемаме дидактичните произведения (или литература) като синоним на поученията (или поучителната литература), като под този термин разбираме само онези произведения, които отговарят на формалните белези на жанра. Що се отнася до „песимистичните“ произведения, те са извън жанра на поученията, макар тяхното съдържание до голяма степен да се припокрива с тях.

Самите поучения също се делят на няколко подгрупи: т.нар. типични поучения (Птаххотеп, Кагемни, Джедефхор, Ани, Аменемопе и т.н.), царски поучения („Поучение за Мерикаре“ и „Поучение на Аменемхе“) и лоялистични поучения („Поучение на човека към неговия син“, „Лоялистично поучение“).

Дидактичните текстове се пишат в йератика върху папируси, чирепи, кожени рула, дъски, а в един случай и в йероглифика върху камък (вариантът на „Лоялистично поучение“ от стела на Схотепиибре). В остраконите (изписаните с текст чирепи) се пишат само отделни изречения от дидактичните текстове. Те са най-голям брой и са упражнения на млади писари. Болшинството от копия на текстове върху чирепи са от времето на Новото царство от селището на работниците, създали царските гробници – Дейр ел-Медина.

Поученията се пишат от баща (учител) към син (ученик) или деца (ученици, последователи), които винаги са мъже. Липсата на жени, които да са писали подобни текстове или за които да са създадени, се обяснява със слабото участие на жената в бюрократичния апарат на египетската държава. Жени рядко заемат високи административни функции и тяхната роля се заключава в поддържането на дома и отглеждането на децата¹¹. Възможно

⁹ Пророчество на Неферти За; Спорът на разочарования със своето Ба 32, 68, 78.

¹⁰ Оплакването на Хахеперрасенеб recto 10, verso 1.

¹¹ Въпреки това разполагаме с информация за няколко жени от времето на Средното царство, които са носили титлата *sš.t* „женски писар“, а през XXVI династия се среща титлата *sš šhmt* „жена писар“, което показва, че някои жени са били образовани и са били способни да създадат подобни текстове (J. Baines. *Visual and Written Culture in Ancient Egypt*. Oxford, 2007, 84). Допълнителни сведения за образованието на жените дават биографичните текстове, особено през Късната епоха, и любовните поеми, писани най-вероятно от жени или от тяхно име.

е да са съществували напътствия на майката към дъщерята, но вероятно не са записвани, а са се предавали само в устна форма.

Поученията, предназначени първоначално само за ученика (сина) на автора, с времето стават толкова популярни, че столетия по-късно са преписвани от начинаещи писари, желаещи да изучат езика и умението за правилно изразяване. Същевременно мъдростта, вложена в текста, става популярна, излиза извън рамките на жанра и попада в други литературни произведения и вероятно като поговорки в говоримия език. Имената на авторите на поучение завинаги остават в паметта на древните обитатели на Нилската долина, далеч след като гробниците им са били ограбени и потомците им са умрели. Част от техните произведения и различни идеи са останали в речева употреба, напуснали са пределите на Египет и се срещат сред многобройни произведения на чужди литератури.

Представители на жанра

Подредени в хронологичен ред, произведенията, които притежават формалните и тематични белези на жанра на поученията, изглеждат така:

Старо царство:

„Поучение на Имхотеп(?)“¹²

„Поучение за Кагемни“

„Поучение на Джедефхор“

„Поучение на Птаххотеп“

Първи преходен период:

„Поучение на Мерикаре“

¹² Поучението не е запазено до днес. Като автор на такъв текст се споменава везирът на царя Джосер – Имхотеп от времето на Новото царство (A. H. Gardiner. Hieratic Papyri in the British Museum. Third Series, Chester Baetty Gift. Vol. I, Text, IX; Vol. II, Plates 72. London, 1935 pl.18–22) и още в т.нар. „Песни на арфиста“: пап.Харис 500 и гробницата на Паатенемхеб (The Antef song) (Miriam Lichtheim. The Songs of the Harpers. – JNES.4. (1945), 192; И. С. Кацнельсон (ред.). Культура Древнего Египта. М.1973, 318).